

ПРАЦІ

Науково-дослідного інституту
пам'яткоохоронних
досліджень

Випуск 9

Міністерство культури України
Науково-дослідний інститут пам'яткоохоронних досліджень

ПРАЦІ
Науково-дослідного інституту
пам'яткоохоронних досліджень

Випуск 9

Київ
СПД Павленко
2014

ЗМІСТ

Розділ I. Історико-культурна спадщина: архітектурна, містобудівна, археологічна, історична, ландшафтна	
1. Бобровський Т. А. Загальні принципи методики спелео-археологічних досліджень	8
2. Бондар С. О., Шпаковський С. М. Пам'ятки архітектури та містобудування міста Ізяслав та Ізяславського району. Попередні науково-проектні та ремонтно-реставраційні роботи на пам'ятці архітектури XVI ст. — Замку Заславських	22
3. Брежк О. В. Уточнення датування пам'ятки архітектури національного значення — католицької каплиці — усипальниці родини Свейковських у м. Тетіїв	44
4. Гуцал А. Ф. Археологічні пам'ятки села Чабанівка в пониззі річки Ущиця	48
5. Касяненко І. О. Обрання та документування меж об'єктів культурної спадщини (з досвіду США)	60
6. Козак С. А. Проблеми законодавчого регулювання у сфері охорони нематеріальної культурної спадщини	73
7. Кучеренко О. В. Сучасний стан та актуальні проблеми розвитку історико-культурних заповідників, підпорядкованих Міністерству культури України	84
8. Лукомський Ю. В., Крупа А. С. Монастир св. Онуфрія XIII — XX ст. у Лаврові: генеза планувальної структури	90
9. Лукомський Ю. В., Петрик В. М. Архітектурно-археологічні дослідження втрачених архітектурних об'єктів XII — XIII ст. на території Національного заповідника "Давній Галич"	109
10. Манаєв О. Ю. Нові сторінки з історії досліджень пам'яток Криму: обстеження 1944 року (за матеріалами Державного архіву в Автономній Республіці Крим)	132
11. Михальчишин І. Р., Охріменко Г. В., Склярєнко Н. В. Пам'ятки стжиковської культури на Західній Волині	142
12. Михальчишин І. Р. Підсумки інвентаризації пам'яток археології національного значення у 2005 — 2013 рр.	153
13. Переверзєв С. В. Про попередні результати археологічних досліджень м. Чорнобиль та його околиць у 2013 році	173
14. Собчук В. В., Черновол С. Є. Інвентаризація археологічних об'єктів м. Кіровограда	180
15. Толкачов Ю. І. Деякі факти порушень пам'яткоохоронного законодавства на території Київської області	190
16. Томілович Л. В. Садиби Чернігівської області: проблеми вивчення, збереження та використання	200
17. Харлан О. В., Градун Е. Ю. Історико-містобудівні дослідження м. Мелітополь Запорізької області	224
18. Харлан О. В. До питання локалізації місцезнаходження та архітектурно-планувальних особливостей комплексу Азіза Малік-Аштера в м. Бахчисарай	247
19. Харлан О. В. Розробка номінації для внесення до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО "Історичне середовище столиці кримських ханів у місті Бахчисарай" у 2011 — 2012 роках	261
20. Шамраєва О. О. Історико-архітектурні дослідження домініканського костелу у м. Тульчин Вінницької області	274
21. Шпаковський С. М., Михальчишин І. Р. Пам'яткоохоронна робота у Хмельницькій області у 2012 — 2013 рр. щодо збереження пам'яток та об'єктів археології	283
Розділ II. Матеріали міжнародної наукової конференції "Методичні проблеми пам'яткоохоронних досліджень", 25-26 квітня 2013 року	
1. Болгарова М. Ю., Шеланов С. М. Підсвічники фірм Fraget, Norblin та Szekman у зібранні Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника: проблеми реставрації та атрибуції	300
2. Бондар С. О. З історії археологічних та пам'яткоохоронних досліджень замку Ракочі Хмельницької області	316
3. Василенко С. В. Дослідження одного парку на острові Хортиця: історія виникнення та розвитку	325

4. <i>Верещагін В. Л., Верещагін Л. А.</i> Методи аналогій та ередитарного моделювання як міждисциплінарні методологічні засади створення спеціалізованих музейних інформаційних систем	332
5. <i>Вечерський В. В.</i> Чи може бути Гостинний двір у Києві пам'яткою архітектури?	337
6. <i>Виногородська Л. І.</i> Охоронні роботи у Лядовському скельному монастирі на Подністров'ї	348
7. <i>Водзинський Є. Є.</i> Категоризація територій давніх міст за історико-культурною цінністю	356
8. <i>Гембарська В. Р.</i> Дерев'яні храми у Національному заповіднику "Давній Галич": до питання дослідження та охорони	364
9. <i>Денисенко Г. Г., Денисенко О. А.</i> "Звід пам'яток історії та культури": реалізація проекту в пострадянських державах	372
10. <i>Звіряка А. І.</i> Пам'ятки містобудування м. Києва	383
11. <i>Зливкова О. О., Полонська Т. А.</i> Щодо історичного планування та етапів забудови охоронної (буферної) зони ансамблю споруд Софійського собору	405
12. <i>Іселева В. П.</i> Ландшафтна реконструкція історичної частини м. Бахчисарай	429
13. <i>Коротя О. В., Осадчий Є. М.</i> Попередні результати інвентаризації пам'яток археології Сумської області у 2012 році	441
14. <i>Литвиненко І. А.</i> До питання дослідження історичних сіл України	450
15. <i>Мархайчук Н. В., Марьонкіна В. Г.</i> Садиби Синякових на Харківщині	457
16. <i>Марченко І. М.</i> Про розкриття фрескових розписів київської Кирилівської церкви від олійних записів ХІХ ст., виконане реставраторами за музейної доби (на прикладі циклу Сорока Севастійських мучеників)	467
17. <i>Молочкова Н. М., Ніщук Л. О., Кравченко О. Л., Дишлик О. П., Рибін В. Ф.</i> Комплексні дослідження Андріївської церкви та пагорбу в ході ремонтно-реставраційних робіт	474
18. <i>Морозова Е. Б., Морозов В. Ф.</i> Гродненские королевские мануфактуры — первые промышленные поселения на белорусских землях	483
19. <i>Мохонько Л. М.</i> Використання світового досвіду музейної справи в сучасному розвитку суспільства	499
20. <i>Підставка Р. В.</i> До питання авторства оборонних споруд та палацу Збарзького замку	503
21. <i>Собчук В. В.</i> Національна археологічна спадщина Кіровоградщини: спроба ревізії	514
22. <i>Стріленко Ю. М., Джос В. С.</i> Проблеми консервації петрогліфічних комплексів "Кам'яної могили"	526
23. <i>Томілович Л. В., Єрзіна І. В., Костянець Н. М., Смірно І. А.</i> Інвентаризація об'єктів культурної спадщини смт Кореїз (АРК): нинішній стан та проблеми збереження	534
24. <i>Uścinowicz J.</i> Kulturowo-historyczne i aksjologiczne uwagunkowania rekonstrukcji wnętrza zabytkowej cerkwi prawosławnej Zwiastowania Przenajświętszej Bogurodzicy w Supraślu	556
25. <i>Харлан О. В.</i> Історико-архітектурні дослідження м. Олександрівськ Луганської області (попередні результати)	581
26. <i>Чекурда М. Ю.</i> Дослідження історичних кварталів м. Бахчисарай у контексті ландшафтної реконструкції історичних територій у зоні композиційно-просторового впливу Ханського палацу	601
27. <i>Шпаковський С. М.</i> Меджибіж як історично сформована територія	617
Розділ III. Класифікатор пам'яток (об'єктів) археології	
Класифікатор пам'яток (об'єктів) археології (розділ "Археологічні об'єкти у структурі автоматизованої бази даних")	640
Перелік праць Є. Є. Водзинського	647

О. В. Харлан, Е. Ю. Градун

ІСТОРИКО-МІСТОБУДІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ М. МЕЛІТОПОЛЬ¹ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

Статтю присвячено дослідженню міста Мелітополь – історичного міста України, що розташований на території Запорізької області. Наведено локалізацію містобудівних утворень різних часів і пам'яток культурної спадщини на теренах міста, а також аналіз його архітектурно-планувальних особливостей.

Ключові слова: Мелітополь, історичне місто, архітектурно-містобудівні дослідження, історико-архітектурний опорний план.

У 2012 – 2013 рр. співробітниками НДІ пам'яткоохоронних досліджень виконано науково-проектну документацію "Історико-архітектурний опорний план і проект зон охорони та визначення меж і режимів використання історичних ареалів м. Мелітополь"². Робота виконувалася за замовленням Українського Державного науково-дослідного інституту проектування міст "Діпромісто", оскільки розроблення історико-архітектурного плану – це обов'язковий етап у розробці нового генерального плану Мелітополя як історичного населеного пункту.

Необхідність здійснення такої роботи впливала з вимог Закону України "Про охорону культурної спадщини" та низки постанов Кабінету Міністрів України, до того ж цей проект мав бути першою відповіддю на нормативно-методичною розробкою містобудівної документації відповідно до сучасного стану об'єктів культурної спадщини м. Мелітополь з урахуванням провідних законодавчих і нормативно-методичних актів сучасного пам'яткоохоронного законодавства України та державних будівельних норм України в частині "Планування та забудова функціональних територій"³.

Мета досліджень полягала у забезпеченні збереження пам'яток об'єктів культурної спадщини, традиційного характеру середовища м. Мелітополь шляхом розроблення історико-архітектурного опорного плану міста та проекту зон охорони пам'яток, визначенні меж і режимів використання територій історичних ареалів міста.

¹ Мелітополь – місто обласного підпорядкування, адміністративний центр Мелітопольського району Запорізької області. Розташоване на правому березі р. Молочна неподалік від Молочного лиману Азовського моря.

² Цю роботу виконано під науковим керівництвом кандидата архітектури О. В. Харлана колективом співробітників НДІ пам'яткоохоронних досліджень у складі магістра історії Е. Ю. Градун (відповідальний автор), магістра історії А. Ю. Закружецької та магістра історії О. О. Пелельницького.

³ У 1994 р. було виконано "Генеральний план г. Мелітополь Запорізької області" (Український державний інститут проектування міст "ДІПРОМІСТО", Ю. М. Білоконь, О. К. Кононенко, О. В. Кравченко), якого не виконувалася розділ "Історико-архітектурний опорний план".

На час здійснення роботи було застосовано методи теоретичних досліджень, а саме: історичний метод при системному підході, коли об'єкт дослідження розглядається у виникненні й розвитку⁴. При цьому системний підхід полягав у комплексному вивченні об'єкта як певної єдності з урахуванням функціонування частин і цілого. Оскільки об'єкт дослідження є складною взаємопов'язаною багатоеlementною системою (включає різні архітектурні рівні, як міське середовище, його фрагменти, архітектурні ансамблі, окремі будівлі і споруди), то для його вивчення застосовано методи структурно-генетичного аналізу і синтезу й методів іконографічних, архівних, картографічних, іконографічних досліджень, а також методи емпіричних досліджень: спостереження, натурні дослідження, порівняння та картографування.

Об'єктом дослідження у цій роботі виступали території історичних районів міста Мелітополь (в сучасних адміністративних межах). Метою дослідження – розпланувально-просторовий устрій міста, конфігурації території міста, пам'ятки і об'єкти культурної спадщини.

Результатом роботи стали історико-архітектурний опорний план Мелітополь, комплексні зони охорони пам'яток, визначені межі і режими використання території історичного ареалу, рекомендації щодо збереження традиційного характеру середовища. Окрім текстової частини⁵ було розроблено графічну частину⁶. До того ж було виконано фотофіксації характерних видів на пам'ятки та їх оточення, перспектив і панорам історичних районів міста⁷.

Практичне значення цієї роботи полягало у призначенні її для використання при розробленні Генерального плану розвитку м. Мелітополь. Основою історико-містобудівних розробок для Мелітополя у змістовому плані, як і для інших історичних населених пунктів, постає історичне місто. Тому робота має за мету детальний розгляд і відстеження віх розвитку та існування населеного пункту, виділення основних етапів містобудівного розвитку Мелітополя.

Місце нинішнього Мелітополя⁸ у часи Запорозької Січі знаходилося на території, підпорядкованій Туреччині та Кримському ханству. До

⁴ Ці методи висвітлено в праці В. Вечерського "Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених міст" (К.: НДІПІАМ, 2003. – С. 10–11).

⁵ У текстовій частині наведено списки пам'яток культурної спадщини різних видів і категорій, а також виявлені об'єкти культурної спадщини.

⁶ У графічній частині наведено Історико-архітектурний опорний план м. Мелітополь – основний креслений, Схема території та розпланувального розвитку м. Мелітополь та Схема ландшафту м. Мелітополь.

⁷ Історико-архітектурний опорний план з визначенням меж і режимів використання зон охорони історичних ареалів м. Мелітополь Запорізької області. Т. I. Пояснювальна записка. – К.: ДІПРОМІСТО, 2013. – 105 с.; Історико-архітектурний опорний план з визначенням меж і режимів використання зон охорони пам'яток та історичних ареалів м. Мелітополь Запорізької області. Т. II. Іконографія та фотофіксації. – К.: ДІПРОМІСТО, 2013.

⁸ Історична назва – "медове місто".

зруйнування Запорозької Січі у 1775 р., за свідченнями історіографів місцевість була безлюдною і складала частину "Дикого поля". Після знищення Січі тут ненадовго осіли кочівники Ногайської орди, утворивши 1793 р. аул Кизияр⁹ [6, с. 24 – 25].

Поява топоніма "Мелітополь", відповідно до території сучасної мелітопольщини, датується 1784 р. (саме в 1784 р. Катерина II своїм указом затверджує Таврійську губернію¹⁰). Тоді Г. Потьомкін, виконуючи волю цариці побудувати повітовий центр на місці нібито існуючого поселення поблизу Молочного лиману грецького міста Меліта¹¹, у своїй рапорті до адміністративного устрою Таврійської губернії пропонує назвати повітів назвати Мелітопольським, для якого "построить город на Мелитиных водах, наименовав оный "Мелитополь"¹².

Окрім того, 22 червня 1784 р. Г. Потьомкін доручає Таврійському наміснику Каховському провести обстеження Мелітопольського повіту, надавши не тільки план всієї території, але й дані щодо "доброту земель, довод и роды фруктов". Каховський згідно з розпорядженням Г. Потьомкіна провів огляд земель на Молочних Водах, де передбачалося закладення адміністративного центру Мелітопольського повіту і склав звіт.

Ще до виникнення нового міста на березі р. Молочна його було позначено на "Генеральной карте Российской Империи с разделением новоучрежденные губернии и уезды 1785 г." [3], а в "Новом и полном географическом словаре Российского государства" Л. М. Макарова зазначено: "Мелитополь, город в Таврической области, при речке Мелитиных водах" [11, с. 173]. Навіть після того, як у 1797 р. до Санкт-Петербурга було надіслано рапорт правителя Таврійської області (в якому зазначалося: "...в описании городов помещенном в Месяцеслове Императорскою академиею наук ежегодно издаваемых хотя и означены в оном Таврической города вновь учрежденные: ...и Мелитополь, но они не существуют" [19, с. 99]), ситуація не змінилася. "Мелітополь", як позначене місто, продовжує з'являтися у виданнях: "Месяцесловы" з 1804 по 1807 рр. [12; 13; 14], повний "Географический словарь Российского государства" А. М. Щекатова (1805), де з'явився запис: "Мелитополь, уездный город в 1790 года город Таврической губернии, лежит по реке Молочные воды, представляющих, так называемое, Молочное озеро... расстоянием от Санкт-Петербурга в 2488, Москвы 1768, от губернского города Симферополя в 120 верстах" [21, с. 231]. Насправді ж існував Мелітопольський повіт, а не повітового міста Мелітополь довгий час не було [10, с. 259 – 265].

⁹ З тюркського – "червоний берег", за іншою версією з татарського – "дівочий яр".

¹⁰ Складалася із семи повітів, один із яких – Мелітопольський – охоплював значну територію, її західний кордон проходив по дніпро-азовському степу, на сході – до р. Берда. На північному сході Мелітопольський повіт сягав р. Конка, а на півдні кордон доходив до Азовського моря. Загальна площа Мелітопольського повіту складала близько 200 000 квадратних верст (1 верста дорівнює 1,0668 км).

¹¹ Див. Архив Русского Географического Общества, разр. 39, оп. 1, д. 2, л. 2. – ("Разоренный город Мелитополь при нашествии Татар").

¹² Указ від 8 лютого 1784 р. "О составлении Таврической Области из 7 уездов, и об открытии Правительствующему Сенату некоторых мест в оных городах" офіційно затвердив топонім "Мелітопольський" за одним із утворених у повіті

поселення називається Кизияр¹³.

Повітовий центр Мелітопольського повіту у 1796 р. переноситься до м. Токмак, а в 1801 р. – до м. Орехів [5, с. 739].

Вказано, що після указу Катерини II від 1795 р. "О дозволеннии переселения в степи Таврической губернии (ногайцям. – Прим. авт.) с Кизлярской степи в Таврической губернии на Молочные Воды", на правому березі ріки Молочної вже оселилися ногайці Єдисанської і Буджакської орд в поселенні Кизияр¹⁴.

Після 1796 рр., після закінчення російсько-турецької війни, на Молочних водах у балці Піщаній біля села Кизияр оселяються відставні сучасні солдати і утворюють слобідку Новоолександрівка (на честь імператриці Катерини II) [5, с. 739]. Пізніше обидва поселення перетворяться на передмістя нового населеного пункту, а довгий час їх будуть називати загальною назвою – Кизияр-Новоолександрівка¹⁶.

Вказано, що на поч. XIX ст. на території повіту, завдяки реформам Катерини II, відбувалися значні міграційні процеси. Наприклад, ногайцям було виділено велику територію¹⁷ від р. Молочної до р. Берда¹⁸. Завдяки діяльній місцевій адміністрації у 1808 – 1810 рр. основну масу ногайців саме тут було переведено до осілого способу життя [7, с. 38]¹⁹.

Вказано, що в 1800 р. на Молочних водах оселилася перша група німців-колоністів (150 сімей), які зайняли лівий берег і утворили поселення-колонію біля с. Берда [19, с. 142]²⁰. А в 1802 р. Олександр I підписав указ "О переселении в Новороссийской и Слободско-Украинской губерниях духовенства на поля, лежащие... по течению реки Молочная" [16], після чого більшість їх оселилася в регіоні.

¹³ Вказано, що в селі біля і колишнього татарського аулу.

¹⁴ Вказано, що в селі існувало 7 хат.

¹⁵ Територія сучасного міста розчленована балками Кизиярською (на півночі) та Піщаною (на півдні), які впадають у ріку Молочна, що тече з півночі на південь.

¹⁶ Вказано, що питання заснування поселень на теренах сучасного міста залишається дискусійним. З цього приводу існують різні думки і певна плутанина з назвою поселень на теренах Мелітополя. Див.: Крылов Н. К вопросу основания города Мелитополя // Региональная история Украины. Вып. 1. – К.: Ин-т истории Украины НАН Украины, 2009. – С. 170.

¹⁷ Вказано, що це було 353 тис. десятин.

¹⁸ Вказано, що це була частина Мелітопольського повіту.

¹⁹ Вказано, що в Мелітопольському повіті утворилося 4 043 господарства, які склали 67 аулів, а у 1842 р. вже налічувалося 17 000 жителів.

²⁰ Вказано, що в 1804 – 1805 рр. було засновано 17 менонітських селищ, які отримали в користування 120 тис. десятин, а у 1806 – 1822 рр. – ще 16 селищ. Протягом 1819-1820 рр. на р. Молочну переселилося ще 10 менонітських сімей.

З першої пол. XIX ст. поселення Новоалександрівка-Кизияр адміністративні, соціальні, природні та економічні процеси ставали одним населеним пунктом Північної Таврії. Вигідне фізико-географічне розташування поселення перетворило його в подальшому на торговельний і промисловий центр південного степу, який заселявся переселенцями з України, Росії, Литви, Білорусії (рис. 2).

7 січня 1842 р. указом (№ 15193) імператора Миколи I у зв'язку з адміністративним поділом Таврійської губернії було визначено: "Усі міста і сільські населені пункти в Мелітопольском уезде казенное поселение в Новоалександровку наименовав оное Мелітополем... — Возложить на местное начальство — составить для города Мелітополя проект герба и план, и оные предложения обустройства хозяйственных и общественных дел сего города... внести на утверждение... даровать городу Мелітополю права и преимущества... обратит в мещане тех жителей... которые в настоящее время в селении на это желание, а прочих оставит в состоянии поселян..." [17, с. 2].

Перехід частини жителів у міський стан і збереження іншими селянами су державних селян визначили виділення у 50-ті роки XIX ст. із території Мелітополя сіл Кизияр і Піщане. Зміна статусу сприяла певному економічному розвитку населеного пункту.

Незважаючи на випадкові лихоліття сер. XIX ст.²¹, у місті відбувалися значні будівельні процеси: у 1847 р. у місті відкрилося перше парафіяльне училище, а трохи пізніше — друга парафіяльна однокласна і приватна єврейська і караїмська школи, в яких навчалось близько 100 дітей [2, с. 62, 154], протягом наступних 3 — 5 років у місті з'явилося 5 заводів, які виготовляли цеглу і черепицю. Тільки у 1849 р. у Мелітополі із цегли було збудовано 360 будинків і 15 лавок, у місті проживало 2 385 чоловік [2, с. 92, 112, 177, 180]. Відомо, що у місті в сер. XIX ст. кожного дня відбувалися базари, а тричі на рік — великі ярмарки²².

Же у 1853 р. в Мелітополі діяло 7 заводів: 4 цегельні, 1 салотопильний, 2 олійні. До 1913 р. кількість підприємств збільшилася до 89²³. Торговельно важливу роль у житті Мелітополя відігравала торгівля²⁴.

У II пол. XIX ст. в регіоні також відбувалися значні еміграційні процеси: після завершення Кримської війни (1856), напередодні селянської реформи 1861 р., близько 50 тис. ногайців залишили мелітопольський повіт та емігрували на територію Туреччини [8, с. 9], а з 1860 — 1861 рр. на території Мелітопольського повіту почали оселятись болгари, греки, албанці, чехи.

²¹ У липні 1845 р. у Мелітополі сталася сильна пожежа, внаслідок якої згоріло 30 будинків, у тому числі будівля повітової управи державного майна.

²² Головним товаром були сільськогосподарські вироби (зерно, м'ясо, вовна та ін.), а також різноманітні вироби ремісничого та промислового виробництва.

²³ Вартість продукції складала 3 601 795 рублів, а кількість робітників — 1 972 чол.

²⁴ У 1853 р. у Мелітополі працювали 14 крамниць із цегли і 18 крамниць із дерева.

У 1867 р. було затверджено план будівельних перетворень і архітектурного обличчя Мелітополя, в якому подальша розбудова міста передбачалась на правому березі р. Молочна між Кизиярською і Піщаною балками. У центрі міста, поруч із збудованою з дерева у 1830 р. церквою святого Андрія Невського, планувалося звести торговельні ряди (крамниці, крамниці та інші споруди громадського призначення).

На цей час в Мелітополі проживало близько 18 тис. чоловік. Забудова центральної частини міста складалась, переважно, з кам'яних будинків, покритих черепицею. Більшість вулиць Мелітополя були не замощені. На околицях міста поступово з'являлися крупні землеволодіння (наприклад, Корвацького та ін.), в центральній частині та прилеглих районах з'являлися торговельні заклади, постоялі двори, трактири, горілчані заводи і льохи, розвивалася мережа закладів освіти²⁵, ярмаркова торгівля, розвивалася промисловість²⁶.

Наприкінці XIX ст. розвитку промисловості і торгівлі²⁷ сприяло будівництво Лозово-Севастопольської залізничної дороги²⁸.

На поч. XX ст. Мелітополь стає помітним торгово-економічним центром півдня України, своєрідними "воротами в Крим", що сприяло збільшенню міського населення²⁹ і створенню відповідної інфраструктури³⁰.

На час революційних подій поч. XX ст. місто, завдяки своєму географічному розташуванню, перманентно перебувало під владою численних державних утворень. Остаточо радянська влада у місті була встановлена наприкінці 1920 р. [1, с. 237].

Навний період Мелітополь залишався повітовим центром, але після впровадження адміністративної реформи 1923 р. місто стало центром однойменного району.

Після завершення громадянської війни особливий розвиток отримала промислова галузь³¹. Реалізація нової економічної політики обумовила

²⁵ У місті почали діяти жіноча гімназія, а з 1873 р. — реальне училище. Щорічно у жіночій гімназії навчалося близько 400 чол., у реальному училищі — близько 300 чол., в парафіяльному — 239 чол. Станом на поч. XX ст. у місті діяло 12 навчальних закладів (5 церковнопарафіяльних шкіл, реальне училище, жіноча гімназія, Бельмудиторі, парафіяльне училище, німецька школа).

²⁶ Основним напрямком розвитку була переробка сільськогосподарської продукції, будівельна індустрія.

²⁷ У передмісті Мелітополя брати Класени відкривають завод сільськогосподарських машин, а в селі Голубичина і Зафермана, на якому виготовлялись обладнання для млинів і нафтові двигуни.

²⁸ У XIX ст. у місті налічувалось 360 торговельних закладів, річний обіг яких сягав до 500 тис. рублів. У 1860 р. почалося функціонування станція "Мелітополь", а з 1876 р. мелітопольці без пересадки могли доїхати до Петербурга, Варшави, Відня, Одеси, Владикавказу, Риги та інших міст Російської імперії і Європи.

²⁹ У 1913 р. у Мелітополі проживало 31 666 осіб.

³⁰ У місті було створено історичний музей, у 1913 р. почав діяти перший кінематограф, а у 1914 р. — приватний театр Стамболі. Станом на 1910 р. в Мелітополі діяло 29 нижчих і 4 середніх навчальних закладів (реальне і комерційне училища, міська жіноча гімназія та приватна жіноча гімназія). Медичні заклади на початку XX ст. представляли міська лікарня, повітова земська лікарня, єврейська лікарня. На поч. XX ст. для задоволення потреб міста в електроенергії у нижній частині Фонтанної вулиці розпочалося будівництво електростанції, яка до громадянської війни працювала цілодобово: вночі — на освітлення вулиць, а вдень — на промислове навантаження.

³¹ Основними видами виробництва, як-от: металообробка, деревообробка, текстильне, крохмале-паточкове, цукор, шкряпане, поліграфічне, топонове, цегляно-черепичне, макаронне, борошномельне, консервне.

постійне збільшення у місті промислових і кустарних підприємств. За рахунок відновлення діяльності дореволюційних, так і новостворених підприємств.

22 травня 1928 р. Мала Президія ВУЦВК затвердила нову межу міста, до якої увійшли: Червоногірське селище, Юрівка, частина селища Кизияр і Новий Мелітополь (від вул. Д. Бедного до лінії залізничної станції). У 30-ті роки Мелітополь продовжував розширювати свої кордони шляхом приєднання селища Журавлівка (1938), сіл Піщане, Кизияр (1939).

У зв'язку з ліквідацією округів у 1930 р. Мелітополь було перекласифіковано до розряду районних центрів Дніпропетровської області.

У передвоєнні роки простежується інтенсивний розвиток промисловості на теренах міста. Здійснювалася реконструкція підприємств, розширювалося виробництво і асортимент продукції, будувалися нові промислові об'єкти³³.

У 1939 р. м. Мелітополь було віднесено до розряду міст обласного підпорядкування новоствореної Запорізької області.

Станом на 1941 р. чисельність населення Мелітополя сягала 115 тис. чоловік. У місті велось інтенсивне будівництво: виникали нові квартали і громадські споруди. На початок 1941 р., порівняно з 1925 р., житлова площа виросла більш ніж удвічі та складала 227 тис. м².

6 жовтня 1941 р. місто окупували фашисти і перетворили в крайовий центр під назвою "Мелітопольський край"³⁴. 26 вересня 1943 радянські війська розпочали прорив ворожої оборони і 23 жовтня 1943 після важких і тривалих боїв, звільнили Мелітополь.

За роки війни у місті було зруйновано або виведено з ладу: завод електростанція, 10 найзначніших заводів і фабрик, два інститути, технікум, міська бібліотека, кінотеатр, залізничний вузол. Із загальної кількості зруйнованих будинків придатними для відновлення було лише 34%.

Зростання економічного потенціалу міста в післявоєнний період визначив і зміни його зовнішнього вигляду. У 1948 р. міська рада затвердила генеральний план забудови, згідно з яким житлове будівництво мало здійснюватися у верхній, нагорній частині Мелітополя. Саме в 50 – 80-ті роки виросли нові мікрорайони. Колишня Межова вулиця на початку 50-х років почала перетворюватись на сучасний проспект Б. Хмельницького.

³³ На 1 жовтня 1925 р. в Мелітополі налічувалось 256 підприємств дрібної промисловості та 147 ремеслових промислів. Основу промислової бази на той час складали машинобудівні заводи (Підприємство ім. Воробейського, ім. Балицького, верстатобудівний ім. ОГПУ, депо, електростанція, артілі: металургійна, механічна, гонимельна "Будівельник", швейна "Промтекстиль", взуттєва "Гігант", харчова "Ударник", м'ясокомбінат), а також підприємств діючих металообробних, ливарних і машинобудівних заводів 8 перебувало у приватній власності. З 1925 по 1929 роки в місті було відкрито 17 нових закладів 86 були державними, 93 – кооперативними, інші залишалися у приватній власності.

³⁴ Зокрема: у 1933 – 1937 рр. – маслозавод, плодоконсервний, мотороремонтний заводи; у 1938 – 1941 рр. – верстатобудівний завод, хлібозавод, елеватор, крупорушка, макаронна, меблева і лакофарбова фабрики.

³⁵ До його складу входило 24 райони, включаючи частину Криму (до Джанкою і вся Херсонська область). У самому місті розмістились чисельні адміністративні й силові органи (жандармерія, комендатура, міська поліція тощо).

У період 40-х років були відновлені та реконструйовані провідні вулиці міста³⁵, виконано та впроваджено проекти з благоустрою території³⁶.

У 1933 р. інститутом "Гіпроград" було розроблено новий генеральний план міста Мелітополь, затверджений Радою Міністрів України у 1934 р. [14, с. 16 – 66].

Згідно з новим генеральним планом основне багатопверхове будівництво передбачалося здійснювати на вільних від забудови ділянках (на вулицях Червоної Гірки), а також за рахунок реконструкції центральної частини міста, на якій розташовувалась одноповерхова садибна забудова. У 1936 р. в місті розпочалося будівництво державного фонду житла. У 1930-ті роки нові квартали виникали в районі Південного житлового магістралу Нового Мелітополя, на Червоній Гірці. Інтенсивно розвивалось житлове будівництво. В цей же час в Мелітополі було збудовано і введено до експлуатації найбільший в Україні завод кольорового литва, а також агропромисловий завод.

Станом на 1966 р. чисельність населення Мелітополя сягнула 115 тис. чоловік. Багатопверхова забудова останніх років радянського часу була здійснена у південній частині проспекту Б. Хмельницького, а малоповерхова садибна забудова здійснювалася переважно в західній і південній частинах міста.

У зв'язку зі швидким розвитком промисловості та зростанням населення Мелітополя, для виконання доручення Міськбуду України у 1967 р. інститутом "Гіпроград" було зроблено коригування Генерального плану міста. Значний генеральний план було затверджено Запорізьким облвиконкомом у 1969 р.

Останній чинний генеральний план міста розроблявся у 1994 р. Українським Державним інститутом проектування міст "Діпромісто".

Під час ландшафтного аналізу міської території і вивчення картографічних джерел поч. XIX – XX ст. слід зазначити, що в цілому природний рельєф території міста характеризується як пагорбний з плавним пониженням в долини річок і балок. Найбільш сталим структурним та формоутворюючим чинником зазначеної території є пологий південно-східний схил високого плато, що спускається в долину р. Молочної³⁷. Основні елементи плато складаються з двох мисів, що утворилися між

³⁶ У 1933 р. в Мелітополі налічувалось 47 промислових підприємств, із них 16 – союзного та державного підпорядкування. Основою промислового розвитку стало машинобудування. Поряд з машинобудуванням важливу роль у промисловому комплексі відігравала харчова та переробна промисловість.

³⁷ У місті були обладнані чисельні зелені зони – близько 240 га. Розпочато роботи з розчищення русла річки, що в результаті убезпечило місто від щорічних повеней і дозволило мати достатню кількість зелених зон. Для озеленення вилучено велику земель сільськогосподарського призначення.

³⁸ Саме тут вигляд великого амфітеатру з видовженою нижньою терасою (саме тут розміщується найважливіша частина міста).

балками Піщаною, Кизиярською та Семенівською, що впадають в одну річку Молочної.

У формуванні планувальних систем житлових районів та історичних поселень, що увійшли в адміністративні межі Мелітополя, природні фактори рельєфу враховувалися повною мірою; композиційні та планувальні особливості відзначаються достатнім ступенем різноманітності та індивідуальністю.

В історії розвитку міста було визначено чотири основні етапи. **Народження постійного поселення. Розробка перших проектів розвитку міста** (II пол. XVIII ст. – I пол. XIX ст.). Тривав від появи перших поселень, які стали згодом ядром формування Мелітополя у II пол. XVIII ст. і пов'язаний з активним рухом ногайських орд, а пізніше у зв'язку з колонізацією нових земель російською державою. Пам'ятки цього періоду можливо досліджувати археологічно.

Поселення Кизияр (1793) розташовувалося в гирлі однойменної річки та Новоолександрівка (1795 – 1796) в гирлі балки Піщаної (пізніше часто називали Кизияр-Новоолександрівка). Однак на мапах цього часу замість них продовжує фігурувати назва "Мелітополь". В той же час Мелітопольський повіт вже існував, хоча повітовим містом в той час було м. Орхів (до пожежі 1842 р.).

Перша відома на сьогодні проектна мапа поселення на території майбутнього міста відноситься до 1814 р. Це мапа поселення Новоолександрівка³⁸ [15]. На основі її дослідження і робіт ряду дослідників можна зробити висновок, що зазначене поселення на поч. XIX ст. було незначним за розмірами, будівництво велося за квартальною системою. 10 прямокутних кварталів було запроєктовано на низинній території навпроти гирла балки Кизияр. Шість великих кварталів, виведених з півночі на південь, планувалося розмістити поблизу річкового русла, а вже від них в західному напрямку прямували чотири квартали (по два з півночі й півдня), утворюючи посередині базисну площу (рис. 3).

Добре видно, що проектування нових кварталів велося на вільній території. Зовсім не застосовувалися принципи фортифікаційного мистецтва, оскільки на нинішній момент приєднання Криму до Росії це була проблема оборонного будівництва.

У 1816 р. в слободі Олександрівка вже існував дерев'яний молитовний будинок, а в "Экономических примечаниях" до планів Генерального управління Мелітопольського повіту Таврійської губернії (1834) вказується на наявність в Кизияр-Новоолександрівці (Олександрівці) дерев'яної церкви на честь Олександра Невського (збудовано 1830 р.).

³⁸Територіально локалізується між існуючими Кизияром та Новоолександрівкою, їх показано на карті. Тому часто поселення називали Кизияр-Новоолександрівка.

У 1842 р. село Олександрівку перейменовано в повітове місто Мелітополь, а в 1843 р. сюди переведено присутствени місця: канцелярію гошпального, дворянський суд, казначейство, поштову експедицію, духовну управліня та ін. Слобідки Кизияр та Ново-Олександрівка (пізніше Піщанка, Піщана Балка) вже називалися приміськими.

Мелітополь розвивався як торгівельне місто, що знаходилося на перехресті кількох важливих торгівельних шляхів. Більшість будівель I пол. XIX ст. було збудовано з хмизу та глини, дахи робили з очерету та соломи. У сер. XIX ст. у місті побудовано 5 цегельних і черепичних заводів, продукція яких використовувалась для забудови міста. У 1849 р. в Мелітополі було збудовано 360 кам'яних будинків і 15 цегельних лавок.

На першому етапі відбулося утворення трьох населених пунктів: Кизияр, Олександрівка та Ново-Олександрівка. Саме при проектуванні території Олександрівка (пізніше Мелітополя) при формуванні житлово-торгівельного ядра застосовано прямокутну планувальну схему, компактність планування, прагнення пов'язати регулярну композицію з природним рельєфом, що свідчить про пошук нового підходу в будівництві цього часу, яке стало розвитком в XIX ст. Кизияр та Ново-Олександрівка (Піщанка) в той час залишалися приміськими слобідками, що не відмежовувалися територією міста.

Період **формування планувальної і об'ємно-просторової структури Мелітополя та його передмість** (II пол. XIX ст. – 1917 р.) розпочинається з того, коли масовий потік населення на південь Росії, активізація сільськогосподарства і торгівельно-промислової діяльності на поч. XIX ст. привели до швидкого зростання нового поселення і його передмість, утворення Мелітополя на важливий торгівельно-посередницький шлях. За статистичними даними 1864 р., у м. Мелітополь і приміських слобідках проживало 5 865 мешканців, існувало 598 будинків, одна православна церква, вірмено-григоріанський молитовний будинок, єврейська і караїмська молитовні школи, мечеть, приходське училище, аптека, лікарня, поштова станція.

У 1867 р. затверджено план будівельних робіт Мелітополя, після якого формується концепція будівництва міста. На початку нового будівництва ще вистачало ділянки між Кизиярською та Піщаною балками. У центрі поселення, поблизу вже збудованої у 1830 р. дерев'яної церкви, розпочалося будівництво торгівельних рядів, планувалося поблизу розмістити торгівельні контори, банки, навчальні заклади і т. ін.

На картографічних джерелах II пол. XIX ст. добре простежується, що центральне ядро поселення поєднувалося із прилеглими слобідками системою лінійних протяжних вулиць, прокладених уздовж схилу балки і балок, з урахуванням луговин русел струмків, що протікали

по дну балок та русла р. Молочної. Планування слобід Кизияр та Піщане за своїм характером було мальовничим, хоча з часом в Піщаному (Піщаній балці) утворилася частина, що мала планування близьке до прямолінійної системи з прямокутними кварталами. Внаслідок невеликих розмірів, утвореними за рахунок розмежування садиб. Квартали цих слобід тягнулися вздовж пругу рельєфу та добре видно слободу Кизияр, що розрослася у протилежній частині Мелітополя бік (на північ) по низині однойменної балки (рис. 4). Слобода мала одну вулицю, до червоної лінії якої виходили садиби (тепер на вул. Сопіна). Кілька провулків перетинали головну вулицю. Головний майдан слободи Кизияр розміщувався на південній околиці району сучасного Мелітопольського заводу будівельних матеріалів. Територія слободи Піщаної, що розміщувалася на північ від Мелітополя (Олександрівки), розташовувалася по дну балки Піщаної, виходила до її гирла і займала рівну низину річкової долини Молочної. Станом на II пол. XIX ст. територія слободи Піщаної калізується ділянкою, що тягнеться балкою між сучасними вул. Садиби і Береговою (від пров. Калініна до вул. Тельмана) і низинною ділянкою річкової долини, обмеженою сучасними вулицями О. Невського, Белякова, Бадигіна.

На північ від Мелітополя, вздовж русла Молочної в II пол. XIX ст. існувала ще невеличка слобідка (куток) з однією вулицею, яка обмежується ділянками сучасних вулиць К. Лібкнехта і Пушкіна (північ від Кизиярівської балки, від вул. Селянської до вул. Гоголя).

На лівому березі Молочної, на схід від Мелітополя, існували ще декілька слобод Константинівка і Вознесенське, територія яких була меншою від більшої Мелітополя і приміських слобід. Планування цих слобод за своїм характером було близьке до прямокутно-прямолінійної системи. Локалізація кожної з них у просторі місцевого ландшафту закріплюється постановкою на височинах господарських споруд — млинів, а також прикінці XIX — поч. XX ст. культових споруд (на мапі 1889 р. в Києві до Піщаному вже показано церкви). Система домінант виявляла певну регулярність організації планування і підкреслювала провідну роль природного ландшафту у формуванні силуету.

Міський силует, що відбивав розосереджену структуру поселення, орієнтований на сприйняття з річкової долини. Окрім зон скупчення будови з вертикалями господарських та культових будівель, які чергувалися з просторовими розривами, силует містобудівних утворень визначався також схили плато, складаючи основу унікальності і своєрідності силуету. До того ж головними точками сприйняття самого міста і позначеними навколо нього виступали траси вулиць, що прямували вздовж пруги рельєфу (тягнулися вздовж обривів верхнього плато).

Планувальна схема самого Мелітополя мала такий вигляд. Навколо центральної площі, де розміщувався базар та громадські установи³⁹, існували квартали різних розмірів⁴⁰.

На південь від міських кварталів розташовувалася територія новоутворених кварталів, що було визначено першим генпланом міста. Квартали не були щільно забудовані, на більшості ділянок розміщувалися великі садиби з великими ділянками садів та городів. Існував новий головний майдан⁴¹, від якого в південному напрямку прямувала дорога, що об'єднувала Мелітополь зі слободою Піщаною⁴². Це не дивно, оскільки зростання обсягів торгівлі зумовило формування Ярмаркової площі на південній околиці міських кварталів і розростання навколо неї житлового району.

Добре видно також траси вулиць, що відповідають сучасним вулицям Мелітополя (від вул. Кірова до вул. Пахомова) та Пахомова (що проходить між сучасних вул. Петровського до вул. О. Невського).

Важко в чому помітна схожість планувальної структури Мелітополя (в центральній частині) II пол. XIX ст. з більш ранньою картографією слободи Олександрівка поч. XIX ст. Тож основу планування міста становили першими планами слободи, але напрямок розвитку новоутвореного міста визначено вже у II пол. XIX ст. — на південь вздовж русла р. Молочної до гирла балки Піщаної.

У 1873 р. статистичні дані про населення міста (без слобідок Кизияр та Піщане) вказують про наявність 2 587 чоловік населення, 668 будинків житлових і нежитлових, фабрик та заводів.

У 1874 р. поблизу Мелітополя було введено в експлуатацію Лозово-Мелітопольську залізницю, що надало новий поштовх розвитку міста і розширення його території. З західної сторони вздовж залізниці виникло поселення залізничників, що назвали Юр'ївка. Освоювалися території, розташовані між станцією та центральною частиною міста. Виникає також поселення під назвою Новий Мелітополь. На мапах 1910 — 1914 рр. добре видно нові квартали, що поступово забудовувались на захід від центральної частини міста у напрямку залізниці.

Починаються нові будівлі для громадських закладів (міська управа, міська школа, міська ділянка, 3 корпуси реального міського училища, 2 корпуси міської гімназії), прокладаються та обладнуються нові шляхи та вулиці (введення 3-верстова мостова від залізниці до міста, центральні вулиці міста до ринкової площі). У дореволюційному Мелітополі існували дві бібліотеки, три типографії, зимовий театр Стамболі, літній театр.

³⁹ У сучасному кварталі, обмеженого вул. К. Маркса, Свердлова, Дзержинського та О. Невського. Територія, де в сер. XIX ст. розташовувалися зазначені міські квартали, обмежується сучасними вулицями Личацького, Профінтерна, Леніна, Парковою і Чернишевського.

⁴⁰ Цей квартал обмежений вулицями Леніна, О. Невського, Костенко і К. Маркса. Територія, де в сер. XIX ст. розташовувалися зазначені міські квартали, обмежується сучасними вулицями О. Невського.

театр Шульмана, кінотеатр "Ілюзіон", три лікарні, дві аптеки, пошта, телеграф, комплекс тюрми.

На початку XX ст. у місті з'являються доходні будинки (Шульман, Чернікова на сучасній вул. К. Маркса), особняки (Чередниченка, Ровича, Юріцина), споруда театру "Модерн", дім Хохловкіна, нова самбля соборної площі з ринковими рядами, собором (1899 р. будівля) і каплицею.

У 1913 р. в місті налічувалось 50 підприємств фабрично-заводського типу і близько 100 ремісничих і кустарних підприємств, понад 130 ремісничих підприємств. Серед них найбільшими були: завод з виготовлення сільськогосподарських машин та приладів Классена (пізніше іменем Ворovsky), майстерня Зафермана (пізніше Моторний завод), що виробляла нафтодвигуни, лікеро-горілчаний завод Хохловкіна і сирарний завод Альгишулера і Штейнера. Після початку Першої світової війни 1914 р. було внесено корективи у виробництво багатьох підприємств в бік військової продукції, що поліпшило економічний розвиток міста. Події 1917 р. зупинили на певний час економічний розвиток міста та його передмість.

У цей період найбільш активно забудовується територія сучасної центральної частини міста. Будівлі, що збереглися з того часу, склали основу забудову сучасних вулиць Фрунзе, Луначарського, Дзержинського, Свердлова, Кірова, Чернишевського, О. Невського і К. Маркса.

В основу плану закладено прямокутно-сітчасту систему, що забезпечила надала регулярності і компактності новим кварталам, а також зручності при розділенні і отриманні ділянок під забудову. Урахування ландшафтних особливостей місцевості при втіленні регулярних містобудівних принципів дозволило уникнути одноманітності в плануванні міста, поля та надати його архітектурному середовищу індивідуальності. Центральна історична частина міста контрастувала з мальовничими розплануванням прилеглих слобід та їх традиційною одноповерховою забудовою.

Період соціалістичної реконструкції, будівництва соцміста, після воєнного відродження (1920 – 1950). Після завершення громадянської війни і революційних подій мешканці Мелітополя зосередилися на відновленні зруйнованого господарства. Особлива увага приділялася розвитку таких виробництв, як металообробка, деревообробка, текстильне, крохмале-патокове, миловарне, шкіряне, поліграфічне, тютюнове, цегляно-черепичне, макаронне, борошномельне, консервне. Реалізація нової економічної політики обумовила постійне збільшення у місті кількості промислових і кустарних підприємств як за рахунок відновлення діяльності дореволюційних, так і новостворених. На 1 жовтня 1925 р. в Мелітополі налічувалось 256 підприємств дрібної промисловості та 147 кустарних

промислів. Основну промислової бази на той час складали машинобудівні заводи ("Перемога", ім. Ворovsky, ім. Балицького), містобудівний ім. ОГПУ, депо, електростанція, артілі: металістів, цеглянобудівельників, швейна "Промтекстиль", взуттєва "Гігант", харчова "Сільський", м'ясокомбінат. Із 19 діючих металообробних, ливарних і машинобудівних заводів 8 перебувало у державній власності. З 572 торговельно-промислових закладів 86 були державними, 93 – кооперативними, інші залишалися у приватній власності. Будівництво промислових підприємств в Мелітополі зосередилося на схід від історичного центру, безпосередньо на лівому березі річки Молочної, відрізавши житлову та громадську територію від головної природної домінанти навколишнього середовища, враховуючи екологічні, візуальні та санітарні особливості населеного середовища. У майбутньому саме ця тенденція стане головною містобудівною тенденцією для розробників планувальної структури міста, оскільки промислові підприємства розросталися на старих місцях і в певний час досягли критичного стану, спотворивши не лише міське середовище, а й створивши екологічні проблеми для місцевого населення.

У передвоєнні роки інтенсивно розвивалася промисловість Мелітополя. Здійснювалася реконструкція, розширювалося виробництво і обсяг продукції, яку випускали мелітопольські підприємства, будувалися нові промислові об'єкти, зокрема: у 1933 – 1937 рр. – маслозавод, консервний, мотороремонтний завод; у 1938 – 1941 рр. – верстатний завод, хлібозавод, елеватор, крупорушка, макаронна, мебельна, лакофарбова фабрики.

Після періоду відновлення, на початку 1930-х років в Мелітополі розпочалися масштабні будівельні роботи, пов'язані з реалізацією державних програм соціалістичної індустріалізації, яким передували проєктні роботи.

У 1939 р. м. Мелітополь було віднесено до розряду міст обласного значення, а територія новоствореної Запорізької області. У місті будувались житлові будинки, облаштовувались і впорядковувались вулиці, сквер, парки, ботанічний парк. Довжина вулиць міста на поч. XX ст. сягала 32 км, з яких 11 км вкрито гранітом, діяв водопровід загальною довжиною 4,5 км. У місті діяло 7 поліклінік, 11 медичних пунктів, 5 лікарень на 420 ліжок, 1 пологові будинки, санітарно-епідемічна та протималарійна лабораторія та багато інших медичних закладів. Розвивалася народна освіта: у 1938 – 1941 навчальному році працювало 11 середніх і 7 початкових шкіл, 2 дитячі навчальні заклади – педагогічний і технічний – завод ВТУЗ, 2 училища технікумів, у т. ч. бібліотечний), функціонувало 2 кінотеатри, міська філія Народного театру, клуб культури і відпочинку. Напередодні Великої Вітчизняної війни у Мелітополі діяло 39 підприємств, у т. ч. 7 союзного і 11 республіканського значення.

За 1941 – 1943 рр. було зруйновано або виведено з ладу численні об'єкти кінської приватних та громадських будівель.

В післявоєнний період поступово зростає економічний потенціал Мелітополя (до кінця 40-х років було відновлено та реконструйовано багато провідних підприємств). За генеральним планом 1948 р. будівництво велося у верхній, нагорній частині міста. В 50 – 80-ті роки виросли мікрорайони вздовж колишньої Межової вулиці (сучасний проспект Б. Хмельницького).

У 1950 р. в Мелітополі налічувалось 47 промислових підприємств, з яких 16 – союзного та республіканського підпорядкування. Основним напрямком промислового розвитку стало машинобудування. Поряд з машинобудуванням важливу роль у промисловому комплексі відіграла харчова та переробна промисловість.

За новим генеральним планом 1953 р. основне багатопверхове будівництво передбачалося здійснювати на вільних від забудови ділянках (район Червоної Гірки), а також за рахунок реконструкції кварталів приватного сектора, що розташовувались у центральній частині міста.

У місті було обладнано чисельні зелені зони – близько 240 га. Розпочато роботи з розчищення русла р. Молочної, що в результаті убезпечило місто від щорічних повнів і дозволило мати достатню кількість води для поливу земель сільськогосподарського призначення.

Також було виділено період **сучасного будівництва (1960 – 2010)**. За Генпланом 1964 р. у цей період передбачалися реконструкція забудови центральної частини Мелітополя і будівництво багатопверхових житлових будівель на територіях сучасного району Червоної Гірки та на вільних територіях сільськогосподарської околиці міста.

Розміщення індивідуального садибного будівництва планувалося на західній частині міста (в районі Юр'івки – Новий Мелітополь).

За новим Генеральним планом міста (розробник – Гіпроград), затвердженом у 1967 р. і затвердженим у 1969 р., багатопверхова забудова була зосереджена у південній частині проспекту Б. Хмельницького. На західній і південній частинах міста переважала садибна забудова.

1975 р. Гіпроградом було виконано "Проект детального планування центральної частини міста Мелітополя", в 1976 р. "Проект детального планування району Красної Гірки". Розміщення нового багатопверхового будівництва виконувалось відповідно до генплану, затвердженого у 1969 р. В центральній частині міста будівництво відбувалося в районі вулиць Крупської, Кірова, вздовж пр. Б. Хмельницького, окрім численних житлових багатопверхівок було реалізовано будівництво комерційних будівель. Перемоги з широкими розлогими сходами, що об'єднали цю територію з новоутвореними міськими ділянками (з новими міськими домінантами – громадським центром, до якого увійшли будівлі Паладу

тури, готелю "Мелітополь", ресторану та фонтану з колонадою). В результаті також освоєння західної частини Червоної Гірки. На жаль, у центральній частині міста продовжувалося будівництво на територіях старих промислових підприємств, що розміщувалися безпосередньо серед житлових забудови і р. Молочною без необхідних санітарних розривів (інкубаторна станція, автоколони, завод "Спектр" та ін.). Більше того, в південній частині міста розпочато формування промислового району. Саме тут планувалося перевести промислові підприємства з центральної частини міста.

Наявним було виконано заплановане будівництво на північ (східний район Червоної Гірки) та на південь (за генпланом території колгоспу "Червоний") від центральної частини міста. Відступом від проектних рішень залишається розміщення мікрорайону багатопверхівок у районі Юр'івки.

У 1992 р. київським інститутом "Укрпроектреставрація" було підготовлено "Матеріали з інвентаризації історичної забудови м. Мелітополя". Чинний генеральний план міста розроблено у 1994 р. Українським державним інститутом проектування міст "Діпромисто".

На сьогодні Мелітополь, де мешкає понад 160 тис. осіб – місто машинобудування і металообробки⁴³, легкої⁴⁴ та харчової⁴⁵ промисловості. Актуальний потенціал представляють освітні заклади⁴⁶. До послуг мешканців 3 парки⁴⁷, краєзнавчий музей, 9 бібліотек, Палац культури імені Шевченка та два будинки культури.

У результаті здійснених заходів за час реалізації попереднього генплану в місті з'явилася значна кількість багатопверхових житлових будівель, створено новий громадський центр (в районі пр. Б. Хмельницького від вул. Кірова до вул. Луначарського), впорядковано головну магістраль – вул. Хмельницького, що відповідає масштабу великого міста.

Актуальним на сьогодні залишається питання обвідної дороги для покращення транспорту із центральної магістралі міста, усунення значної кількості промислових підприємств у центральній частині міста, що не відповідають екологічним, санітарним і моральним критеріям сучасного життєвого світу.

Проведені просторовий і візуальний аналізи ландшафту та аналіз сучасного містобудівного розвитку дозволяють визначити характер і спрямованість розвитку планувальної структури міста, обумовленої різними факторами (природно-кліматичними, соціально-економічними, інженерно-технічними).

⁴³ ВАТ "Мелітопольпродмаш", ВАТ "Автогідроагрегат", ДП "Тіпромаш", Мелітопольський моторний завод ГРП "АвтоЗА3-Мотор".

⁴⁴ Текстильна та швейна фабрики.

⁴⁵ Кондитерська фабрика, хлібний комбінат, молочний, пивоварний заводи та ін.

⁴⁶ Університети, п'ять технікумів, сім ПТУ.

⁴⁷ Парки: міського садівничого мистецтва (імені М. Горького, Красногірський, Залізничний).

На першому етапі розвитку міста основний вплив на формування його структури відіграла природна підоснова. Вона визначила розміщення історичного центру міста на злитті русла давнього яру Кривого та прирічкової низини р. Молочної (Молочні води) і формування базального композиційного ядра. Гирла двох давніх балок слугували основою розвитку передмість.

Верхні кромки схилів і вододіли задали планувальний каркас міста. Місце переправи через Молочну вплинуло на розташування планувальної сітки історичного ядра і визначили головну роль вулиць, що паралельно йшли вздовж річки. Природні височини ландшафту використовувалися архітекторами для постановки архітектурних домінант, стали основою формування силуету міста. З характером рельєфу було пов'язане і розташування залізниці.

У період індустріалізації і будівництва 1930-х рр. йшло формування нової планувальної структури, основою якої став пр. Б. Хмельницького. Композиційних завдань щодо формування цілісного вигляду міста в цей період не ставилося. Знищення важливих історичних архітектурних домінант, які утримували міський простір, призвело до втрати спадкоємності в силуеті та панорамах міста.

Спроби вирішити цю проблему були зроблені в післявоєнні роки, коли основну увагу було приділено формуванню міського інтер'єру шляхом створення низки архітектурних акцентів у нагорній частині міста.

Ця ідея отримала розвиток в подальших генеральних планах. Вона привела до нових рішень про створення нового композиційного ядра міста – історико-адміністративного центру міста, виявленого об'єктами підвищеної поверховості. Паралельно йшло формування планувальної структури з активними композиційними осями – пр. 50 років Перемоги, пр. Б. Хмельницького, вул. Держинського, вул. Ломоносова, вул. Казарської. Накладення старої і нової планувальних сіток повинно було створювати єдиний структурний каркас міста.

Орієнтація лише на функціональне зонування без вирішення проблем функціональної і візуальної єдності міського середовища, використання екстенсивних методів типового будівництва не дозволили виконати це завдання.

Для сучасного Мелітополя характерна неоднорідність архітектурного середовища в стильовому, хронологічному і ціннісному відношенні. Розглянуті вище особливості містобудівного розвитку свідчать, що до наших днів збереглися окремі цілісні фрагменти історичного середовища, які містять соціокультурні нашарування та визначають неповторний характер і своєрідність міста.

Типи міського середовища, що формують вигляд міста, відповідають етапам містобудівного розвитку Мелітополя, які відображають сполучення соціальних і культурних процесів.

У результаті проведеного дослідження виділено основні типи міського середовища:

1. Історичний центр міста, що склався на поч. XIX – поч. XX ст., в якому визначені принципи регулярного планування і забудови у поєднанні з поселенням Олександрівка.

2. Фрагменти історичного середовища кін. XIX – поч. XX ст. районів Червоний, Новий Мелітополь, Червона Гірка, передмістя Піщане.

3. Післявоєнна забудова пр. Б. Хмельницького, площ Перемоги і вул. Остання є цікавим зразком включення нового будівництва в історичний контекст міста.

4. Великопанельна типова забудова 1960 – 1990-х років.

5. Історична частина Мелітополя містить два способи планування. Реалізована схема трасування вулиць і прямокутних кварталів поєднується з регулярною мережею передмість, що підпорядкована ландшафту.

6. Аналіз архівних матеріалів і натурні обстеження рядових кварталів історичного міста доводять, що певних норм забудови, окрім трасування вулиць, не було. Будинки різняться розмірами, знаходяться на різних відстанях одна від одного. Але єдиний фронт забудови створено огорожами, парадними брамами, характером декору головних фасадів споруд. В архітектурному просторовому відношенні вулиця виступає як цілісне утворення, пов'язане з індивідуальних житлових угруповань. У глибині ділянок будинків нерівномірно розташовано різні за плануванням, матеріалом і призначенням споруди, невиразні в архітектурно-художньому відношенні.

У системі історичної забудови композиційним ядром є громадський простір, розташований навколо колишньої соборної площі, де стояв Іоанно-Невський собор⁴⁸. Поверховість будівель, характер їх декоративного оформлення відбивають етапи розвитку громадського центру. Домінуючі стилістичні риси відступає на другий план перед композиційною і масштабною єдністю трактування фасадів, яка визначила єдиний характер забудови.

7. Фрагменти характерного житлового середовища передмість найповніше збережені в районах Піщаного та Юр'ївки, а також в районі Кизияру.

8. Цікавим фрагментом, що зберіг колорит, масштаб і пропорційний характер традиційного житлового середовища передмістя, є забудова поблизу залізничного вокзалу (на схід від вокзалу), яка утворює певний архітектурний ансамбль.

9. У забудові Мелітополя кін. XIX – поч. XX ст. поруч з архітектурно-художніми враженнями значне місце посідають конкретно-історичні пам'ятки. Меморіальні дошки на будинках свідчать про спадкоємність та

⁴⁸ Найактуальнішим є питання відтворення головної містобудівної і громадської домінанти Мелітополя – Іоанно-Невського собору та ринкового комплексу поруч з ним. Ця тема є предметом окремого дослідження, що зараз готується до друку.

історичну глибину міста, вказуючи на те, що тут жили громадські діячі та представники вітчизняної інтелігенції, які брали участь у культурно-історичних процесах держави.

Забудова районів періоду соціалістичного будівництва є прикладом пошуку нової просторової організації житлового середовища періоду індустріалізації. Його житлове середовище вирішено комплексно, з урахуванням вимог до організації нового побуту і відпочинку мешканців. Житлова забудова, що зведена наприкінці 1940 – 1950-х рр., пов'язана з такими значними містобудівними заходами з формування нової планування структури. Будівлі цього часу (вздовж пр. Б. Хмельницького) до сьогодні є домінантами міського інтер'єру зазначеного району. Житлове середовище, створене у 1970 – 1980-ті рр., пов'язане з індустріальним масовим великопанельним будівництвом. На сьогодні воно домінує в міській структурі і своєю не масштабністю, утилітарністю нівелює історичний образ міста. Дисонуючою забудовою, що псує історичне середовище, є забудова промислових комплексів, що розміщується в центральній частині міста вздовж р. Молочної і відрізає місто від річкової долини.

Проведені архітектурно-містобудівні дослідження уможливили вивчити більш детально терени міської ділянки, проаналізувати структуру міста і скласти графічну і текстову науково-проектну документацію, яка стане в нагоді при виконанні Генерального плану м. Мелітополь Запорозької області. Ця робота не вичерпує напрацьованих матеріалів з вивчення культурної спадщини міста, вона лише розпочинає цикл праці в історії виникнення і формування цікавого населеного пункту на території Південної України.

Література

1. Верстюк В. Ф. Махновщина / В. Ф. Верстюк. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 237.
2. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – СПб., 1849. – Т. XI. – С. 92, 112, 177, 180.
3. Генеральная карта Российской империи с разделением на повележенные губернии и уезды. Соч. под особенным распоряжением и печением и наставлением д.т.с. ген.-прок. и... кавалера кн. Алексея Алексеевича Вяземского при домовою его чертежной землемером и кунд-майором Дмитрием Петиним. – 1785.
4. Генеральный план г. Мелитополь Запорозькой области. Проектная записка. – К.: ДІПРОМІСТО, 1994. – С. 16-66.
5. Городские поселения Российской Империи. – СПб., 1864. – Т. 1. – С. 739.
6. Дзякович П. Очерк города Мелитополя и его уезда в географическом отношении / П. Дзякович. – Мелитополь, 1990. – С. 24-25.

7. Исторический очерк заселения Мелитопольского уезда: (Ногайские поселения русской национальности. Духоборцы. Немцы. Поляки. Типы поселения) // Статистический сборник сведений по Таврической губернии. – М., 1887. – Т. 1, вып. II. – С. 1-38.

8. Исторический очерк заселения губернии. Памятная книжка Таврической губернии // Сборник статистических сведений по Таврической губернии. Т. IX. / [Составленная статистическим бюро Таврического губернского земства под. ред. К. А. Вернера]. – Симферополь: Тип-я газ. "Крым", 1889. – С. 9.

9. Корнис И. О состоянии хозяйства в Молочанских менонитских колониях в 1843 году. Журнал Министерства государственных имуществ / И. Корнис. – СПб., 1844. – Ч. XI. – С. 142.

10. Крылов Н. К вопросу основания города Мелитополя / Н. Крылов // Национальна історія України. Вип. 1. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – С. 259-265.

11. Максимович Л. М. Новый и полный географический словарь Российского государства, или лексикон. Ч. III. Л-Н / Сост. Максимович Л. М. – М.: Университетская тип-я, у Н. Новикова, 1788. – С. 173.

12. Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве на лето от царствования Христова 1804. – СПб., 1803. – 160 с.

13. Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве на лето от царствования Христова 1805. – СПб., 1804. – 157 с.

14. Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве на лето от царствования Христова 1806. – СПб., 1805. – 157 с.

15. План Таврической губернии участков в Мелитопольском уезде, которые отведены под селение при урочище Кизлияре, Новоалександрия. – Ноябрь, 1814. – (Фрагмент. Копія. За матеріалами експозиції Мелітопольського краєзнавчого музею).

16. Полное собрание законов Российской Империи. – Т. 1, XXVIII, 29-303.

17. Полное собрание законов Российской Империи повелением государя императора Николая Павловича (1825-1881). – Т. XVII Второго издания законов Рос. империи. – № 15193. – 1842. – С. 2.

18. Постановления Мелитопольского уездного земского собрания на очередном созыве 1871 г. – Симферополь, 1872. – С. 62, 154.

19. Російський Державний Історичний Архів (РДІА), ф. 1374, оп. 1, № 1886, арк. 99-99 зв.

20. Хатацкий К. В. Памятная книга Таврической губернии / К. В. Хатацкий. – Симферополь, 1867. – Вип. 1. – С. 333-337.

21. Шекатов А. Географический словарь Российского государства. В 4 т. / А. Шекатов. – М.-П. – М.: Университетская тип-я, 1805. – Т. 4.

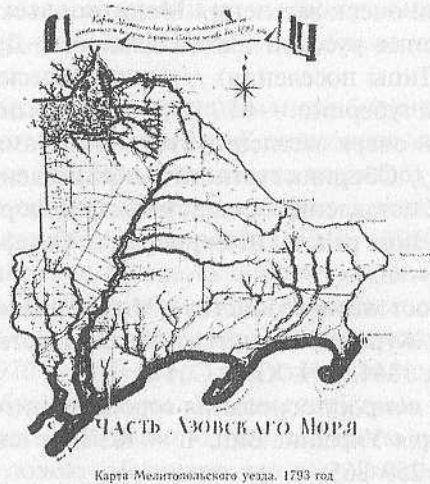

Рис. 1. Карта Мелітопольського повіту 1793 р.

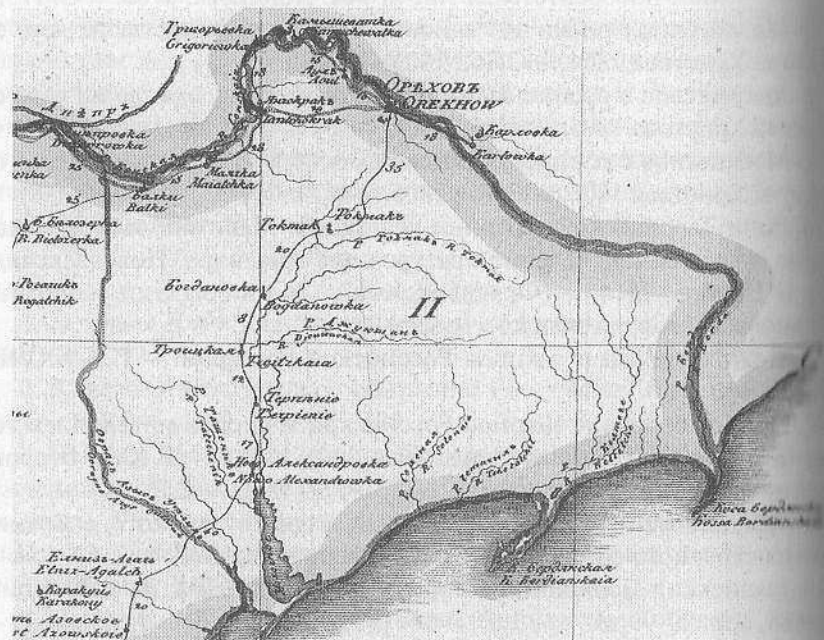

Рис. 2. Територія Мелітопольського повіту на "Генеральной Карте Таврической губернии с показанием почтовых больших проезжих дорог, станций и расстояния между оными верст складеній і гравійованій полковником Пядишевим. 1822 р. Фрагмент

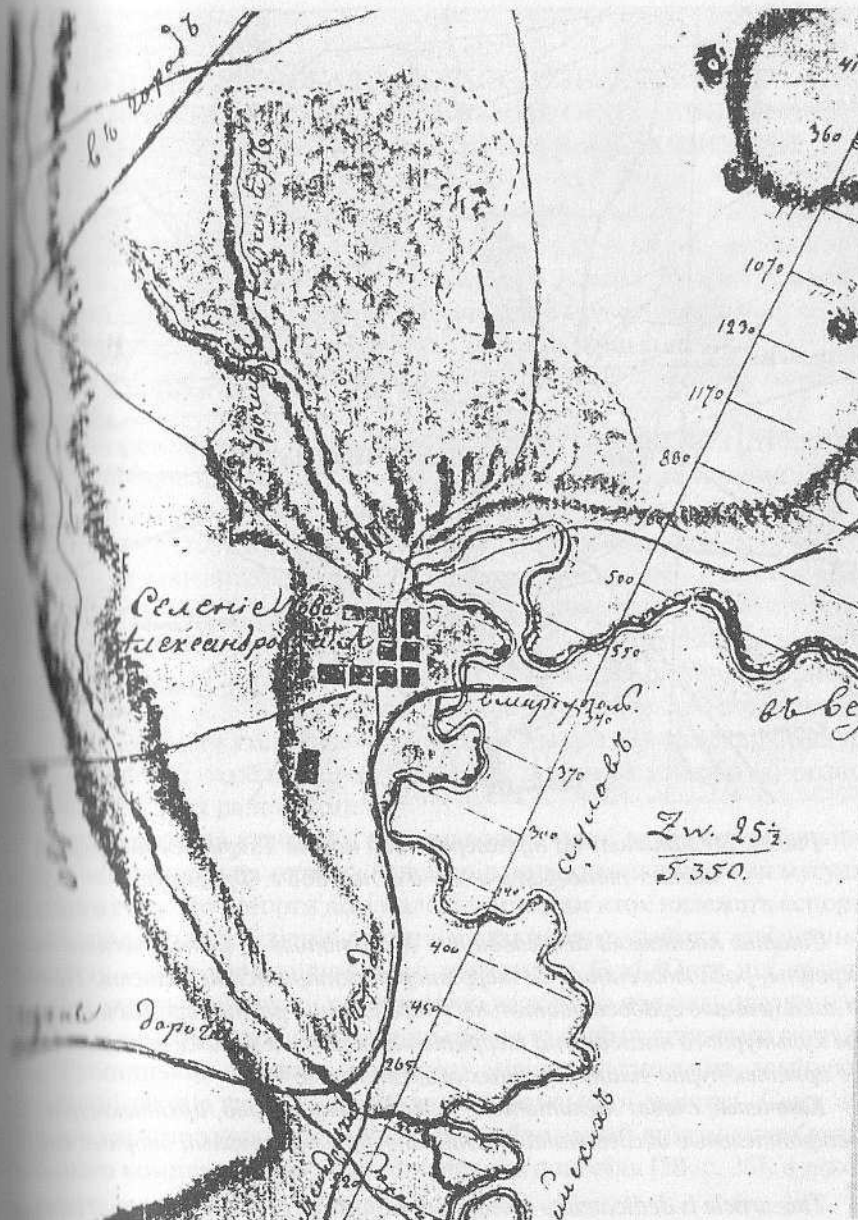

Рис. 3. "План Таврической губернии участков в Мелитопольском уезде, которые отведены под селение при урочище Кизляре, Новоалександровку". Ноябрь 1814 г. Фрагмент.

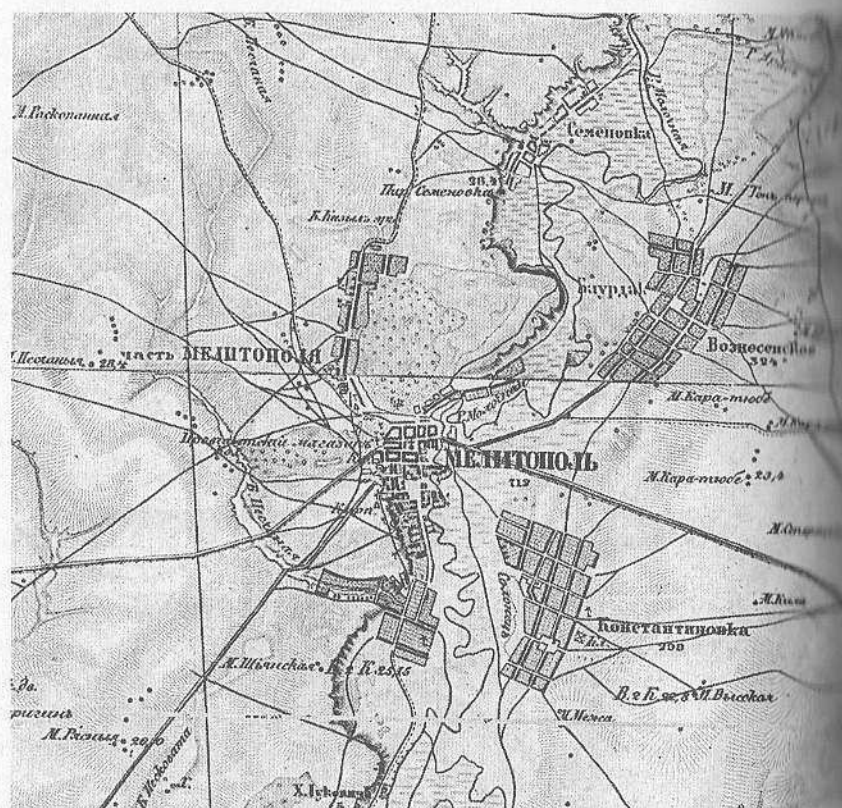

Рис. 4. Мелитополь на трехверстовой карте Таврической губернии военно-топографического депо 1865 г. Фрагмент.

Статья посвящена исследованию Мелитополя — исторического города Украины, расположенного на территории Запорожской области. Проведено локализацию градостроительных образований разных времен и памятников культурного наследия на территории города, а также выполнен анализ его архитектурно-планировочных особенностей.

Ключевые слова: Мелитополь, исторический город, архитектурно-градостроительные исследования, историко-архитектурный опорный план.

This article is dedicated to research of historic city — Melitopol, that located in the Zaporizhia region. There localization of urban formations of different ages and cultural heritage on the territory of the city, as well as the analysis of the architectural and planning features is done.

Keywords: Melitopol, historic city, architectural and urban research. Historical and Architectural basic plan.

постійне збільшення у місті промислових і кустарних підприємств за рахунок відновлення діяльності дореволюційних, так і новостворених.

22 травня 1928 р. Мала Президія ВУЦВК затвердила нову межувальну лінію поля, до якої увійшли: Червоногірське селище, Юрівка, частина Кизияр і Новий Мелітополь (від вул. Д. Бедного до лінії залізничної станції).

У 30-ті роки Мелітополь продовжував розширювати свої кордони за рахунок приєднання селища Журавлівка (1938), сіл Піщане, Кизияр (1939).

У зв'язку з ліквідацією округів у 1930 р. Мелітополь було перенесено до розряду районних центрів Дніпропетровської області.

У передвоєнні роки простежується інтенсивний розвиток промисловості на теренах міста. Здійснювалася реконструкція підприємств, розширювалося виробництво і асортимент продукції, будувалися нові промислові об'єкти³³.

У 1939 р. м. Мелітополь було віднесено до розряду міст обласного підпорядкування новоствореної Запорізької області.

Станом на 1941 р. чисельність населення Мелітополя сягала 100 тис. чоловік. У місті велось інтенсивне будівництво: виникали нові житлові і громадські споруди. На початок 1941 р., порівняно з 1925 р., загальна площа виросла більш ніж удвічі та складала 227 тис. м².

6 жовтня 1941 р. місто окупували фашисти і перетворили його в крайовий центр під назвою "Мелітопольський край"³⁴. 26 вересня 1943 р. радянські війська розпочали прорив ворожої оборони і 23 жовтня вийшли після важких і тривалих боїв, звільнили Мелітополь.

За роки війни у місті було зруйновано або виведено з ладу залізнична станція, 10 найзначніших заводів і фабрик, два інститути, технікум, міська бібліотека, кінотеатр, залізничний вузол. Із загальної кількості житлових будинків придатними для відновлення було лише 34%.

Зростання економічного потенціалу міста в післявоєнні роки визначив і зміни його зовнішнього вигляду. У 1948 р. міська рада затвердила генеральний план забудови, згідно з яким житлове будівництво мало здійснюватися у верхній, нагорній частині Мелітополя. Складовими частинами 50 – 80-ті роки виросли нові мікрорайони. Колишня Межова вулиця на початку 50-х років почала перетворюватись на сучасний проспект Б. Хмельницького.

³³ На 1 жовтня 1925 р. в Мелітополі налічувалось 256 підприємств дрібної промисловості та 147 ремеслових промислів. Основою промислової бази на той час складали машинобудівні заводи ім. Воровського, ім. Балицького, верстатобудівний ім. ОГПУ, депо, електростанція, артілі: металургійна "Будівельник", швейна "Промтекстиль", взуттєва "Гігант", харчова "Ударник", м'ясоконсервний. З 1925 по 1933 роки в місті працювало 8 державних підприємств: 4 металургійних заводів 8 перебувало у державній власності, 2 – кооперативними, 93 – кооперативними, інші залишалися у приватній власності.

³⁴ Зокрема: у 1933 – 1937 рр. – маслозавод плодоконсервний, мотороремонтний заводи; у 1938 – верстатобудівний завод, хлібозавод, елеватор, крупорушка, макаронна, меблева і лакофарбна фабрики.

³⁵ До його складу входило 24 райони, включаючи частину Криму (до Джанкою і вся Херсонська область). У самому місті розмістились чисельні адміністративні й силові органи (жандармерія, комендантська комендатура, міська поліція тощо).

У 40-х роках були відновлені та реконструйовані провідні вулиці міста³⁵, виконано та впроваджено проекти з благоустрою міської території³⁶.

У 1933 р. інститутом "Гіпроград" було розроблено новий генеральний план розвитку м. Мелітополь, затверджений Радою Міністрів України у 1934 р. [4, с. 16 – 66].

Згідно з новим генеральним планом основне багатоповерхове будівництво передбачалося здійснювати на вільних від забудови ділянках (на вул. Червоної Гірки), а також за рахунок реконструкції центральної частини міста, на якій розташовувалась одноповерхова садибна забудова.

У 1936 р. в місті розпочалося будівництво державного фонду житла. Нові квартали виникали в районі Південного житлового магістралу Нового Мелітополя, на Червоній Гірці. Інтенсивно розвивалось державне будівництво. В цей же час в Мелітополі було збудовано і введено найбільший в Україні завод кольорового литва, а також агропромисловий завод.

У 1966 р. чисельність населення Мелітополя сягнула 115 тис. чоловік. Багатоповерхова забудова останніх років радянського часу була розпочата у південній частині проспекту Б. Хмельницького, а малоповерхова садибна забудова здійснювалася переважно в західній і південно-східних частинах міста.

У зв'язку зі швидким розвитком промисловості та зростанням населення Мелітополя, для виконання доручення Міськбуду України у 1967 р. інститутом Гіпрограду було зроблено коригування Генерального плану розвитку міста. Затверджений генеральний план було затверджено Запорізьким облвиконкомом у 1969 р.

Новий чинний генеральний план міста розроблявся у 1994 р. Українським Державним інститутом проектування міст "Діпромісто".

У ході ландшафтного аналізу міської території і вивчення картографічних джерел поч. XIX – XX ст. слід зазначити, що в цілому природний рельєф території міста характеризується як пагорбний з плавним пониженням в долині річок і балок. Найбільш сталим структурним та формоутворюючим чинником зазначеної території є пологий південно-східний схил Молочного плато, що спускається в долину р. Молочної³⁷. Основні рельєфні елементи плато складаються з двох мисів, що утворилися між

³⁶ У 1933 р. в Мелітополі налічувалось 47 промислових підприємств, із них 16 – союзного та державного підпорядкування. Основою промислового розвитку стало машинобудування. Поряд з машинобудуванням важливу роль у промисловому комплексі відіграла харчова та переробна промисловість.

³⁷ У межах об'єкту чисельні зелені зони – близько 240 га. Розпочато роботи з розчищення русла річки, що в результаті забезпечило місто від щорічних повеней і дозволило мати достатню кількість води для зрошення земель сільськогосподарського призначення.

³⁸ У межах об'єкту великого амфітеатру з видовженою нижньою терасою (саме тут розміщується найвищий пункт міста).